

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐՈՒՔ

ՈՒԽՄՊԻՈՂՈՐՈՍ.— ԳՈՐԳԻ, ԲԱՆԱՆ,
ԳԱՒԻԹ.— ՏԱՐԲԱՆ.— ՏԱՐՈՆ

(Ծառ. ՄԱՐՆ էջ 26—2816 եւ վերջ)

Պ.

Շարունակենք մեր պրպտումները: Թորենացին գիտէր արդեօք այն զրոյցները, որ նրան պատմեց երեք Հայերից մէկը: Ուշինչ գիտենք այս մասին: Բայց երբ նա լսեց Ուխիմպիոզորոսի պատմած զրոյցները՝ անշուշտ խկոյն անգրադարձաւ որ զրանք իրան շատ լաւ ծանօթ ցցուց եւ պարուց երգերի նիւթերն են: Դրա համար էլ զբւոյժ է որ հայ ծերերը «աւելի յաճախաւ զոյն շաւիղ տան յիշատակաւ»: Այս նոյն խօսքից երեւում է որ Թորենացին չէր լսած էր ցցուց եւ պարուց երգերը եւ գիտէր որ այդ երգերը յաճախ են երգուում: Թորենացին հաւատում էր այդ զրոյցների խկոյնութեան: Նա անտարբեր էր նրանց հանդէպ: «Այսօրիկ զրոյցք սուտ եւ կամ թէ արդարեւ լեւալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ» գրում է նա: Բայց նա կամենում է Սահակ Բագրատունուն ցոյց տալ իր խորհուրդների պարզամտութիւնը («զի իմացիս զառ ի քեզ պարզամտութիւն իմոց խորհրդոցս»), ուստի իր Պատմութեան մէջ է առնում «որ ինչ ի լրոյ (այսինքն երեք Հայերից լսածը) եւ որ ինչ ի գրոց (այսինքն Սուրբ Գրքից եւ ուրիշ մատեններից քաղածը):

Գորգին, Բանանն ու Գաւիթը չէին չէին չէին չէին, ինչպէս կարծում է Հ. Ղ. Ալիշան: Նրանք ուսեալ մարդիկ են, մատուորականներ, որ նախորդների օրինակին հետեւելով՝ երիտասարդ ժամանակի գնացել են Յունաստան «իմաստութիւն վարժելու»: Երեւում է որ նրանք ծանօթ էին Թորենացուն: Նրա ասածը թէ «եւ երբորդ ոմն Գաւիթ» չի նշանակում «եւ երբորդն էլ ուր Գաւիթ», այլ «եւ մի երբորդն եւս Գաւիթ»: Ինչպէս երբեմն Յունաստանում՝ հաւանական է որ Հայաստանի դասնալուց յետոյ եւս, նրանք սովորութիւն ունէին ժամանակի ուսեալ մարդկանց խօսակցութիւնը ունկնդրելու եւ իրենց հերթին՝ լսած ու

իմացած բաները պատմելու: Այդպիսի մի խօսակցութեան ժամանակ էր անշուշտ որ նրանցից մէկը, որ «վարժեալ էր փիլիսոփայութեամբ», պատմեց Ուխիմպիոզորոսից լսած զրոյցները Թորենացուն եւ իր բնկերներին: Թորենացին, որ անկասկած պատմական վառ հետաքրքրութիւն ունէր — իր զրական գործն ապացոյց է ասածիս — զրնահատեց այդ զրոյցները. տեսաւ որ նրանք «ճշմարտում են» իրան լաւ ծանօթ ցցուց եւ պարուց երգերի ասածները, եւ երբ առիթը ներկայացաւ՝ համառօտելով յիշատակեց իր պատմութեան մէջ: Այդ զրոյցները նրա աչքում պէտք է որոշ արժէք ստանային նաեւ այն պատճառով որ պատմողը յունաց լուսաւորութեան կեդրոններից մէկի մէջ ապրող իմաստուն էր, իրան փոխանցողը՝ յունական կրթութիւն ստացած եւ «փիլիսոփայութեամբ վարժեալ» մի մարդ. իսկ ինքը՝ յունական գիտութեան ջատագով: Ահա թէ ինչու նաեւ փոխանակ Պարսից «փմուն» առասպելների նման իր զրքից Գորգին, այն էլ Սահակ Բագրատունուց բռնադատուած՝ Թորենացին իր գրքի մէջ է հիւսում Ուխիմպիոզորոսի զրոյցները:

Ամփոփելով այս մանրապատում վերլուծութիւնը, կարող ենք ասել. Թորենացու պատմութեան այս հատուածի կորիզը Սեմի եւ Տարբանի մասին եղած զրոյցներն են: Այս զրոյցները պատմել է Յունաստանում մի գիտուն Ուխիմպիոզորոս անունով, որ կարող էր հայ լինել յոյն անունով: Այդ զրոյցները Յունաստանում բուն իսկ պատմողից լսել են երեք ուսանող Հայեր—Գորգի, Բանան եւ Գաւիթ: Վերադառնալով հայրենիք՝ նրանք Հունաստանում այդ զրոյցները պատմել են ծերունիների չրջանում, որոնցից մէկն եղած է Թորենացին: Սա իր լրջաւոր համառօտելով՝ հիւսած է իր պատմութեան մէջ: Ուխիմպիոզորոսի զրոյցները նոյն բովանդակութիւնն են ունեցել, ինչ որ մեր ցցուց եւ պարուց երգերից մի քանիսը:

Այնքանք հիմայ Տարբանին եւ Տարօնին: Սովորաբար այնպէս են աւանդում իբր Տարօնը կոչուած է Տարբանի անունով: Մ. Արեղեանի վերակազմած բնագիրը կուսան չի տալիս այս կարծիքը պաշտպանելու: Այնտեղ կարդում ենք. «Բոսկ ի կրտսերագու-

նից որդոց նորա (Սեմի) Տարբան անուն... մեկնեալ ի հօրէն՝ բնակէ անդէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգաւաւն աւանդէ Տարբան, և զանուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Յրօնս. զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա ի նմանէն. անցողակի նկատենք որ այս զրոյցը Հօգն հօգն վրայ և հօգն մարտի ճիգով կարող էր կազմուիլ: Դիպքը Յրօն է կոչուած, որովհետև առաջին անգամ այնակիցք են սկսում բաժանուիլ, այսինքն ցրիւ զալ Տարբանի զաւակները: Յրօն բառի արմատն այս զրոյցի մէջ համարուած է շէշ: Բառի նախաւոր ձևը միտածուած է իւր շէշէն: Խիմիայն հայ ժողովրդական ստուգարանութիւնը կարող էր այս ծագումը վերագրել շէշ բառին: Ուղիմիտիոսի պատմածներն այսպիսով բնական ժողովրդական զրոյցներ էին:

Տարբանի հայրը՝ Սեմ արդէն մի անգամ, կարճ ժամանակով («երկու տնայաւոր») ապրած էր նոյն այն գետի եղերքին, այն զաւաւան և այն փոքրիկ գաւառում, որ յետագային հօրից բաժանուելով՝ հաստատուած է Տարբանը: Դրա համար է որ Խորենացին ասում է. «անդէն է նոյն գետեղեր»:

Արդ՝ Տարբանին վերաբերող խօսքերի մէջ տէրբային Տարբանն է. նա է որ «Էնդէն անդէն ի նոյն գետեղեր, աւանդէ զգաւաւն Տարբան, և անուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Յրօն»: Բայց ո՞ւր կամ ինչի՞ առիթով է նա զաւաւան անունում Տարբանի իր անունով լինելը՝ այն ժամանակ Խորենացին պիտի գրէր. «և զգաւաւն անունն է յնաւն էր Տարբան», ինչպէս Սեմի մասին քիչ վերջը գրում է. «և անունն է յնաւն էր զիւսանն Սեմ»: Վերը տեսանք որ բնագիրն ասում է. «բնակէ անդէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգաւաւն անունն է Տարբան»: Այստեղից քերականորէն հեռուում է որ զաւաւոր Տարբան է կոչուում Հօգնի անունով. «յորոյ անուն» բառերը քերականորէն «գետեղեր» բառին կարող են վերաբերիլ: Խօսքը բաւական տարբերակ է: Դրա պատճառն այն է որ Խորենացու բնագիրը կազմող Մ. Արեղեան ծանօթութեանց մէջ է գրել ձեռագրական մի բնթերցում, որ պէտք է բնագրի մէջ ասանուէր: Եթէ բնագիրը կազմենք կ'ընենք

ապրի տուած տարբերակով, այն ժամանակ վերի խօսքը այս կերպարանքը կ'ընտանայ. «բնակէ անդէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգաւաւն անունն է Տարբան»: Այս բնագրից աւելի պարզ է երևում, որ զաւաւոր Տարբան է կոչուած ոչ թէ Տարբանի անունով, այլ այն գետի, որի ափին բնակութիւն հաստատեց Տարբան: Ի՞նչ էր այն գետի անունը՝ «յայտնի է»: Խորենացին Սեմի մասին պարզապէս գրում է. «և զիւսան զաւաւոր միտած փոքր... Հօգն ընդ մէջ նորա անցանկով»: Իսկ Տարբանի մասին խօսելով՝ ասում է. «բնակէ ի նոյն Հօգնէն» կամ «ի նոյն եղերք Հօգնէն»:

Բայց Տարբանին վերաբերեալ հատուածը Մ. Զեռագրի ընթերցումով կարելի է վերականգնել և այսպէս. «իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա (Սեմի) Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք և հնգետասան զստերօք և նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն՝ բնակէ անդէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն է Հօգնէն և Հօգնէն անունն է Տարբան, և զանուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Յրօն»:

Ընդգծած աղբիւրի խմատը լաւ հասկընալու համար կարգաւ Խորենացու պատմութիւնից (Մ. Ժբ) մի զուգահեռ հատուած՝ «Արամայիս, զորդի իւր զՇարայ, ըզհօրովածին և զշատակեր, առաքէ ամենայն աղիսի իւրով ի գաւառ մի մօտաւոր, արգաւանդ և բերրի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուննեցաւ Արագած, յորոյ անուն է Հօգնէն և Հօգնէն Նիբոլ»: Այս հատուածի մէջ «յորոյ» դերանունը, որ այնքան հեռու է ընկած «զՇարայ» բառից, վերաբերում է Շարային: Դաշտը Նիբոլ է կոչուած Շարայի անունով և ոչ Արագածի, որին սակայն կից է «յորոյ» դերանունը: Ընդգծած աղբիւրի խմատն այն է, թէ «որի անունով և զաւաւան ասում են անունում և Շիրակ»: Այսինքն զրոյց պատմողներն ասում են թէ գաւառ Նիբոլ է կոչուած Շարայի անունով: Կարելի է և այնպէս հասկանալ (թէ և անտփոր կարող է համարուիլ) թէ՛ «որի անունով գաւառ անունակով ասում են Նիբակ»: Առաջին ղէպքում բացատրութիւն տուողները զրոյց պատմողներն են. երկրորդ ղէպքում

Խորենացին է բացատրութիւն տալիս. բայց երկու դէպքում էս «յորոյ» գերանունը վերաբերում է Շարային: Ծիշտ նոյն ձեռով կարելի է հասկանալ և Տարբանին վերաբերող հատուածը: Թէև այնտեղ էս «յորոյ» գերանունը հետո է ընկած Տարբան անունից, բայց նա վերաբերում է Տարբանին և ոչ գետին կամ գետեղբին: Մ. Արեղեանի կազմած բնագրի մէջ ասնուանէ՞ զիմաւոր բայը արգելում է «յորոյն» վերագրել Տարբանին, որ ասնուանէ՞ բայի ենթական է:

Այսպէս ուրեմն եթէ Խորենացու բընագիրը Ա. Զեռագրի ընթերցումով վերակազմենք՝ այն ժամանակ Տարբնը Տարբան անունից ծագած կ'ունենանք: Հիմայ խնդիր է թէ կարճ է որևէ կապ լինել Տարբան և Տարբն անունների միջև: Ես ասում եմ. կարող է և կայ. Հետազոտելով հայերէնի շեշտադրութեան օրէնքները՝ ես եկած եմ այն եզրակացութեան որ նախքան գրերի գիւտը ինչպէս նաև նրանից յետոյ, հայերէն բառերը երկու տեսակ շեշտադրութիւն են ունեցած: Միւսնոյն և նոյնիմաստ բառերի տարբեր շեշտադրութիւնը պէտք է համարել բացարձակ տարբերութիւն: Իմ կարծիքով, օրինակ, մեր եռափնի բառերը երկու շեշտադրութիւն են ունեցած: Սրանցից առաջինը ես անունանում եմ բէ՛ր-բէ՛ն. նրա տարազն է. — օ — այսինքն՝ գլխաւոր շեշտը առաջին վանկի վրայ. երկրորդական շեշտը երրորդ վանկի վրայ, իսկ միջին վանկն՝ անշեշտ: Շեշտադրութեան միւս կերպը, որ ես անուանում եմ բէ՛ն-բէ՛ն, այս տարազն ունի, օ — —. այսինքն առաջինն անշեշտ, երկրորդը՝ գլխաւոր շեշտով, իսկ երրորդը՝ երկրորդական շեշտով: Բայց դասական բառը, որ չգիտենք թէ ինչպէս էր շեշտում Ս. Մէր-ը, առաջին տարագով պիտի հնչէր իբր թա՛ղաւոր, որից՝ միջին ձայնաւորի օրինական սղոմով պիտի ծագէր Բայ-ը զաւառական ձևը: Ժողովրդական հարսանեաց երգն ասում է. յթա՛ղաւորի մէր զա՛ւրս արի, տե՛ս քեզ ինչե՛ր ենք բերել. և Յով. Թումանեան հետեւում Սասունցի Դաւթի ժողովրդական տարբերակներին՝ գրում է. «Քնդաց թաղւորն իր աթոռին»: Նոյն բառն արեւելեան շեշտադրութեամբ պիտի հնչէր թա՛ղաւոր

և այդպէս էլ հնչում է արեւելեան բարբառներում. «թաղաւորն ա՛պրած կենայ» ասում է իր հեքեաթը պատմիկն արեւելահայ գրողացին: Այս ձևից միայն կարող էր ծագել Դարբաղցու «թա՛ւեր» բառը, որ դասական Բայ-ը բառն է՝ շեշտի ազդեցութեամբ ձևափոխուած: Այս նախապատրաստական ձանօթութիւնից յետոյ անցնինք Տարբանին և Տարբնին:

Տարբն բառի նախաւոր ձևը կարող էր լինել Տարբն: Այն օրէնքը, որի ուժով Բայ-ը դարձած է Բայ-ը և Աբբայ-ը՝ Աբբայ՝ ներդրողն էլով նաև մեր լեզուի նախադրական չրջանում, Տարբնը պիտի դարձնէր Տարբն: Այս բառի նախաւոր ձևը պէտք է որ ունենար արեւմտեան շեշտադրութիւն՝ հնչելով իբր Տա՛րբան, այլապէս նրանից չէր կարող Տարբան դուրս գալ: Միւս կողմից Բ. լծող է — ին (իբր է հնչում ժամանակ). այսպէս՝ բառի լսկըցում պարսկ. بَد և հայ. Էթ. բառի մէջ. պարսկ. بَد, որ նշանակում է աբբայ. իր ժխտական Է մասնիկը յապաւելով՝ կ'ստանանք بَدَ, որին կհաւում է մեր բառը. հետեւապէս ք երկու ձայնաւորի միջև — : Բառի վերջում. — իբր օրինակ կարող են ծառայել զբարբի եղ. գործիականի հոլովակերտ գրերը՝ տնձամբ բանի: Այս հիման վրայ ենթադրական Տարբն ձևից պիտի ծագէր Տարբն, որ կարծում եմ ունեցած է արեւելեան շեշտադրութիւն, հնչելով իբր Տարբն: Վերջին ձայնաւորի օրինական սղոմով նա պիտի դառնար Տարբն, որ մեր Տարբնն է զաւառական գրութեամբ:

Տարբն բառի սեռականը՝ Տարբն, պէտք է չփոթութեան մասին ընթերցողին: Կարելի էր ենթադրել, որ Տարբն բառի սեռականը պէտք է լինէր Տարբն, ինչպէս աբբայ բառինը աբբայն է: Բայց չե վերջացող բառերը նմանակազմութեամբ հետեւած են տարբեր հոլովական ուղիների. այսպէս՝ քարէն-ի, աղ. կարէն. ի, ից. սըրանց օրինակով Տարբն դառնում է Տարբն: Պարբն աբբայն մի բրածոյ ձև էր գեղեւս դասական չրջանում. նա մի շատ հին հոլովաձևի մնացորդ է: Դալով Տարբան և Տարբան ենթադրական ձևերի տարբեր շեշտադրութեան՝ դա պէտք է համարել նոյն բառի իմաստի տեսակաւորման

հետեանք, որ կատարուած է լեզուի հոլովոյթի բնթացքին և որով իմաստի տարբերութիւնը կապուած է շեշտագրութեան տարբերութեան: Այս մասին կարող էի շատ աւելի բան ասել, բայց դրա համար պէտք էր նախապէս բնդարձակօրէն խօսել իմ նոր տեսութեան մասին, որ վերաբերում է մեր հնչիւնների ծագման, առնչութեան, ամփոփման և սղման: Կարծում եմ ասածս բաւական է հաստատելու համար որ մի կապ կայ Տաշ-ը և Տաշ-ը բառերի միջև:

Արդ՝ մեր ժողովուրդը, որ սակզնել է Տարբան-Տարօնի գրոյցը, արդեօք զիտէր լեզուական այն օրէնքը, որով ք և ւը ծորդ են: Արդեօք իր խելքին զօր տալով է նա սակզնել այն վարկածը թէ Տարօն անունը Տարբանին դրածն է: Ուրիշ խօսքով՝ ժողովրդական ստուգաբանութեան արդիւնք է այս գրոյցը: Արդեօք Տարբան, Տարօն, Յրօնք անունների մէջ մեր աւանջին չի հասնում պատմական իշխանութեան մարդ յիշատակի խուլ արձագանքը, որ զայիս է աւելոր հնութեան խորքից:

Ասենք Յրօնք բառը: Իր ձևը յոգնակի է. եզակին պէտք է լինի յրօն, այսինքն յրօն՝ դասական գրութեամբ: Այդ բառն արտասանուած ենք յըրօն. այդպէս արտասանած են անշուշտ և Խորենացու ժամանակ: Յըրօնի մէջ լ մի նախաւոր ձայնաւորի սղում է: Այդ ձայնաւորը մեր զըրօյցի յօրինողները համարել են է և այդ հիման վրայ խնամութեան մէջ են զրել բաժանել-ցրուելն ու Յրօնքը: Բայց այդ լը կարող էր լինել և սղուած ա: Այսպէս Ֆալբայի արմատն է ֆ, այսինքն՝ ֆալ, որ է ֆա և կշռում է պարսկ. man-dan բառին, որ նշանակում է ֆա և ուր man արմատն է, իսկ dan բայական լծորդը:

Այս հաշիւով յրօն անունը կարող է առաջ գալ *յրօն-ը մի ձևից, որ Տարօն բառի նման նախապէս պէտք է լինէր *յրօն-ը:

Խորենացին Ոլիմպիոսոսի կամ Երեք հայերի բերանից ասում է. «նորին (այսինքն Սեմի) դարձեալ և առ եզերս սահմանացն Բակարիացոց ասէին բնակել սակաւ աւուրս, մնացեալ և մի ոմն յորդոց նորա անդ: Քանզի կողմանք արեւելից Զրուան գլխով կոչեն, և Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ»:

Ասանց բնագրի մանր քննութեան մէջ մանկու նկատենք, որ այս հատուածով Զրուան և Զարուանդ անունները ծագած են համարուած Սեմից, որի զաւակի տնունից են ծագած համարուած մեր *Տաշ-ը և *Յաշ-ը անունները: Մինեոյն ցեղի մարդիկ են, որ բռնում են Սիմ լեռան ստորոտից մինչև Բակարիացոց սահմանները և զաւանների անուն են դնում:

Արդ՝ ես նկատած եմ որ մեր լեզուի հնագոյն շրջանում և-երը ենթարկուած են արցման: Մինչդեռ Արարատեան զաշտի զիւղացին ասում է Դաշ, Դաշ. Արցախեցին՝ հաւատարիմ նախագրական աւանդութեան՝ շարունակում է ասել Դաշ, Դաշ: Այս արցման ենթարկուած եմ համարում Զարուանդ անունը, որի նախաւոր ձևը պիտի լինէր Զաշ-ը: Դաշով Զաշ-ը անունին, որ հնչում ենք Զաշ-ը, նախորդ երկու հիմքերով կարող էր ծագել նախաւոր Զաշ-ը ձևից, ուր յետագային աւանջին ար սղած է, իսկ երկրորդը զար-ծած է ա, ինչպէս Զաշ-ը անունն մէջ: Մենք այսպիսով ստանում ենք անունների մի շարք *Տաշ-ը, *Յաշ-ը, *Զաշ-ը, որոնք խնամի են *Տաշ-ը անունին: Արանք նոյնքան խնամի են իրար, որքան Կաշ, Կաշ, Կաշ, Կաշ, Կաշ արմատները, որոնք իմաստակից են: Ինչպիսիք են լեզուի լեզուն խօսելով՝ այս բոլոր արմատները նոյն հիմունքն ունին, որ է Կաշ — Կաշ-ը բայի արմատը, որ իմաստակից է վերիններին: Նրանց վերջին բաղաձայնները — Կաշ լծորդ են. իսկ առաջին բաղաձայնների լեզուաշինական արժէքն անորոշ է: Այդ յատուկ անունների խնչ-պէս նաև այն արմատների հետաւոր խոնամութիւնը և ախոր նոյնութիւնը որոշելու համար պէտք է վերակազմել հայերէնի հնչնաբանութիւնը: Ասածս առայժմ բաւ է այս մասին:

Ն. ԱՂԱԼԱՅԱՆ

Պ. Ս. Ս.

